

Винайдення традиції

*За редакції Ерика Гобсбаума
та Теренса Рейнджера*

Київ
Ніка-Центр
2005

ББК 60.507-2

В92

Переклад з англійської та наукове редагування
Миколи Климчука

Наукові консультанти:
Андрій Галушка, Олексій Толочко, Тарас Цимбал

«Винайдення традиції» — одна з найвідоміших і найвпливовіших книг з історії ідей. Вперше вона вийшла 1983 р. і відтоді витримала щонайменше 12 перевидань різними мовами. У книзі на багатому фактичному матеріалі шотландської, англійської, британської, валлійської, колоніальної індійської та африканської історії проаналізовано, як винаходять нові та переформулюють старі традиції, видаючи їх за давні й сталі. Під «винайденими традиціями» в книзі маються на увазі культурні практики, які ставили за мету легітимізувати інституції, виразити належність до спільноти і прищепити певні цінності через наголошування на історичній давності, часто фіктивній. Книга має ґрунтовний науковий апарат і розрахована на істориків, культурологів, фахівців з інтелектуальної історії, студентів-гумантаріїв.

ISBN 966-521-162-5 (Серія «Зміна парадигми»)

ISBN 966-521-319-9 (Ніка-Центр)

© The Press Syndicate of The University of Cambridge 1983

© E.J.Hobsbawm 1983

© Hugh Trevor-Roper 1983

© Prys Morgan 1983

© David Cannadine 1983

© Bernard S. Cohn 1983

© Terence Ranger 1983

ISBN 966-521-319-9

9 789665 213192

© Переклад, наукове редагування. М.Климчук, 2005

© Оригінал-макет. Видавництво «Ніка-Центр», 2005

© Серія «Зміна парадигми». Видавництво «Ніка-Центр», 2001

ЗМІСТ

«Паст енд Презент»: винахідники традицій <i>Микола Климчук</i>	6
1. Вступ: винаходження традицій <i>Ерик Гобсбаум</i>	12
2. Винайдення традиції:горська традиція Шотландії <i>Г'ю Тревор-Роупер</i>	29
3. З небуття на поверхню:пошуки валлійського минулого в період романтизму <i>Прис Морган</i>	59
4. Контекст, виконання і значення ритуалів: британська монархія і «винайдення традиції» у 1820—1977 рр. <i>Дейвід Кеннедайн</i>	124
5. Репрезентування влади у вікторіанській Індії <i>Бернард Кон</i>	192
6. Винайдення традиції в колоніальній Африці <i>Теренс Рейнджер</i>	243
7. Масове традицієтворення: Європа, 1870—1914 рр. <i>Ерик Гобсбаум</i>	303
Посилання.....	353
Показчик власних назв.....	400
Показчик цитованих і згадуваних творів.....	438
Книги, видані товариством «Паст енд Презент».....	442

Вступ: винаходження традицій

Ерик Гобсбаум

Один із найвідоміших істориків-марксистів ХХ ст. Ерик Гобсбаум народився 1917 р. в Александрії (Єгипет) у сім'ї дрібного єврейського комерсанта, підданого англійської корони. Дитинство та юність майбутнього вченого пройшли в Австрії й Німеччині. Після приходу Гітлера до влади сім'я переїхала до Великої Британії. Ерик Гобсбаум отримав університетську освіту в Кембриджі. У 1947—1982 рр. був професором економічної й соціальної історії Лондонського університету, в 1982—2001 рр. викладав у Масачусетському технологічному інституті, Стенфордському і Корнельському університетах; член Британської академії, співзасновник журналу «Паст енд Презент». Ерик Гобсбаум автор понад двадцяти книг, найвідоміші з них — «Розбійники» (1969), «Епоха революцій: Європа, 1789—1848» (1969), «Епоха капіталу, 1848—1875» (1975), «Епоха імперії, 1875—1914» (1987), «Нації і націоналізм після 1780 р.: програма, міф, реальність» (1990), «Епоха крайнощів: коротке ХХ століття, 1914» (1994; укр. переклад «Вік екстремізму»). Незабаром українською мовою вийде остання книга Ерика Гобсбаума — інтелектуальна автобіографія «Цікаві часи. Одне життя ХХ століття» (2002).

Ніщо не здається таким давнім і пов'язаним зі споконвічним минулим, як пишнота, що оточує британську монархію в її публічних церемоніальних проявах. Однак, як доводить один із розділів цієї книги, у своїх сучасних формах це витвір кінця ХІХ і ХХ ст. «Традиції», які здаються або претендують бути давніми, часто досить нові за походженням і подеколи винайдені. Випускникам старих британських університетів спаде на думку запровадження таких «традицій» на місцевому рівні, хоча деякі з них — на зразок щорічної Відправи дев'яти уривків і пісень* у кап-

* Відправа дев'яти уривків і пісень [Festival of Nine Lessons and Carols] — святкова різдвяна служба, під час якої читають уривки зі Святого письма, а хор хлопчиків виконує різдвяні пісні. Службу в церкві Кінгз-коледжу Кембриджського університету традиційно транслює британське телебачення.

лиці Кінгз-коледжу в Кембриджі на Святвечір — за допомогою новітнього посередника, радіо, можуть стати загальнопоширеними. Ці міркування склали вихідну точку конференції, організованої історичним журналом «Паст енд Презент», яка, своєю чергою, лягла в основу цієї книги.

Термін «винайдена традиція» використовують у широкому, але цілком визначеному сенсі. Він охоплює як «традиції» власне винайдені, розроблені й формально запроваджені, так і ті, котрі з'являються менш помітно протягом певного короткого періоду — можливо, кількох років — і поширюються дуже швидко. Різдвяне королівське привітання (заведене з 1932 р.) — приклад традицій першого роду; виникнення й розвиток традицій навколо фіналу Кубка Британської футбольної асоціації* — другого. Очевидно, не всі ці традиції однаково тривкі, але нас передусім цікавить їхня поява і запровадження, а не шанси на виживання.

«Винайдена традиція» означає низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай обумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично передбачає зв'язок з минулим. Ці практики, як правило, прагнуть де тільки можна встановити зв'язок з відповідним історичним минулим. Промовистий приклад — свідомий вибір готичного стилю для відбудови британського парламенту в ХІХ ст.** і так само свідоме рішення після Другої світової війни відновити парламентську залу за первісним планом. Історичне минуле, в яке вмонтовано нову традицію, може бути не дуже далеким і не ховатися в тумані віків. Революції й «прогресивні рухи», які за означенням поривають із минулим,

* Кубок Британської футбольної асоціації [British Football Association Cup] — популярне футбольне змагання, що проходить за системою «навиліт». Особливість турніру в тому, що разом з професійними можуть грати і любительські команди. Матчі кубка збуджують хвилю місцевого патріотизму й у разі сенсаційної перемоги входять у місцеву історію. Фінал кубка — подія національного масштабу, яку відвідує королівська родина.

** У 1834 р. старий комплекс Вестмінстерського палацу знищила велика пожежа.

усе ж мають власне минуле, хоча воно може й уриватися на якійсь даті, наприклад на 1789 р. Однак, якщо існує така апеляція до історичного минулого, особливість «винайдених» традицій у тому, що зв'язок із ним значною мірою вигаданий. Коротко кажучи, вони відповідають на нові обставини у формі апеляції до попереднього становища чи встановлюють власне минуле за допомогою квазіобов'язкового повторення. Саме цей контраст між постійними змінами й новаціями модерного світу та спробами зробити хоч якісь сфери суспільного життя в ньому незмінними й постійними робить «винайдення традиції» таким цікавим для істориків, котрі вивчають останні два століття.

«Традицію» в цьому сенсі треба чітко відрізнити від «звичаю», який домінував у так званих традиційних суспільствах. Мета й характерна риса «традицій», у тому числі й винайдених, — незмінність. Минуле, справжнє чи вигадане, до якого вони апелюють, передбачає певні (за звичай формалізовані) дії, такі як повторення. «Звичай» у традиційних суспільствах виконує подвійну функцію двигуна і маховика. Він не перешкоджає нововведенням і змінам до певної межі, хоча те, що звичай має виглядати сумісним з попереднім звичаєм чи навіть бути ідентичним йому, накладає на нього значні обмеження. Він надає будь-яким бажаним змінам (чи спротиву нововведенням) санкцію прецеденту, історичної соціальної наступності та природного права. Дослідники селянських рухів знають, що претензії села на якусь громадську землю чи право «за споконвічним звичаєм» свідчать часто не про історичні факти, а про баланс сил у постійній боротьбі з землевласниками чи іншими селами. Дослідники британського робітничого руху знають, що «звичаї професії» чи цеху представляють не давню традицію, а будь-яке право, якого робітники домоглися на практиці, хай навіть недавно, і яке вони тепер намагаються розширити або захистити, видаючи його за санкціоноване давністю. «Звичай» не може бути незмінним, бо навіть у «традиційних» суспільствах життя змінюється. Звичаєве, або прецедентне, право досі поєднує гнучкість у змісті й формальну прив'язаність до прецедентів. Різниця між «традицією» і «звичаєм» у нашому сенсі таки добре помітна. «Звичай» — це те, що роблять

судді; «традиція» (в цьому прикладі винайдена) — це перука, мантия та інші формальні атрибути й ритуалізовані практики, які оточують їхні основні дії. Занепад «звичаю» неминуче змінює й «традицію», з якою той «зазвичай» переплетений.

Другу, не таку важливу відмінність треба провести між «традицією» в нашому розумінні й правилами чи загальноприйнятими порядками, які не мають важливої ритуальної або символічної функції як такої, хоча й можуть її час від часу набувати. Очевидно, кожна соціальна практика, яку здійснюють раз у раз, тяжітиме заради зручності й ефективності до вироблення набору таких правил і загальноприйнятих порядків, які можуть бути де-факто чи де-юре формалізовані, щоб познайомити з практикою нових дійових осіб. Це стосується як нових (наприклад, робота пілота літака), так і здавна відомих практик. Після промислової революції суспільства, звісно, мусили частіше, ніж їхні попередники, винаходити, запроваджувати або розвивати нові системи таких правил чи загальноприйнятих порядків. Оскільки вони найкраще функціонують, коли перетворені на звичку, автоматичну процедуру чи навіть рефлекторну дію, то вимагають інваріантності, яка може стати на заваді іншим вимогам практики, здатності діяти в непередбачуваних або незвичних обставинах. Це добре відома слабкість рутинізації й бюрократизації, особливо на нижчих рівнях, де інваріантні дії загалом уважаються найефективнішими.

Таке плетиво правил і порядків — не «винайдені традиції», оскільки їхні функції, а отже, і обґрунтування, радше технічні, ніж ідеологічні (в марксистських термінах вони належать більше до «базису», ніж до «надбудови»). Їх розробляють для полегшення певних практичних дій і охоче видозмінюють чи відкидають, щоб відповідати змінним практичним потребам, завжди передбачаючи інерцію, якою з часом обростає кожна практика, й психологічний опір будь-яким нововведенням з боку людей, що звиклися з нею. Те саме стосується прийнятих «правил» гри чи інших моделей соціальної взаємодії, де вони існують, або інших прагматично встановлених норм. Там, де вони поєднані з «традицією», різниця добре помітна. Одягати каскетку,

сідаючи верхи, має практичний сенс, подібно до того, як мотоцикліст одягає шолом чи солдат каску; носити особливу каскетку до мисливського вбрання має зовсім інший сенс. Якби це було не так, можна було б так само легко змінити «традиційний» костюм мисливця на лисиць, як запровадити каску нової форми в армії — інституції радше консервативній, — якщо вона краще захищатиме. Насправді можна припустити, що «традиції» і прагматичні правила чи загальноприйняті порядки зворотно пов'язані. «Традиція» виявляє слабкість, коли харчові обмеження пояснюють прагматично, як це побутує серед ліберальних євреїв — твердження, що стародавні євреї заборонили свинину з міркувань гігієни. І навпаки, об'єкти і практики вивільняються для повноцінного символічного й ритуального використання, коли більше не обмежені практичним ужитком. Якщо коней уже не використовують, то шпори уніформи офіцерів від кавалерії важливіші для «традиції»; парасолі охоронців у цивільному втрачають своє значення, коли їх не носять складеними (тобто носять без практичної користі); перукам суддів було б важко набути сучасного значення, доки інші люди не перестали їх носити.

Винаходження традицій, про яке йдеться, це, власне, процес формалізації і ритуалізації, котрий характеризується звертанням до минулого, як мінімум наполяганням на повторюваності. Фактичне творення таких ритуалів і символічних комплексів ще не було належно досліджене істориками. Часто воно й досі доволі неясне. Очевидно, його найлегше проілюструвати, коли «традицію» свідомо винаходить і конструює окремий ініціатор, як от Баден-Повелл придумав бойскаутство. Можливо, його так само легко простежити й у випадках офіційно встановлених і спланованих ритуалів, оскільки вони здебільшого добре документовані, як у прикладі з творенням нацистської символіки і партійними з'їздами в Нюрнберзі. Напевно, найскладніше простежити, коли такі традиції були почасти винайдені, почасти розвинулися в приватних групах (де цей процес бюрократично не фіксувався) або були неформальними протягом тривалого часу, скажімо, в парламенті або серед юристів. Складність не лише джерельна, а й методологічна, хоча існують езотеричні дисципліни, які спеціалізуються

на символіці й ритуалах, такі як геральдика і літургійні студії, а також варбургівські історичні дисципліни* для вивчення таких речей. На жаль, ні те, ні те історикам в індустріальну еру зазвичай не відоме.

Напевне, немає часів і земель, відомих історикам, котрі не знали б «винайдення» традиції в цьому сенсі. Хай там що, треба думати, воно трапляється частіше, коли швидка трансформація суспільства послаблює або руйнує соціальні моделі, для яких розроблялася «стара» традиція, продукуючи нові моделі, до яких старі традиції не підходять. Або коли такі старі традиції, а також їхні інституційні носії та пропагандисти виявляються нездатними надалі адаптуватися, негнучкими або взагалі зникають, словом, коли відбуваються достатньо великі й швидкі зміни з боку попиту або пропозиції. Такі зміни були особливо істотними в останні 200 років, і тому резонно, що швидкі формалізації нових традицій масово відбулися саме тоді. Це свідчить, між іншим, як проти лібералізму XIX ст., так і проти новіших «модернізаційних» теорій, вказуючи, що подібні формалізації не обмежуються так званими традиційними суспільствами, а наявні в тій чи іншій формі також у суспільствах «модерних». Загалом кажучи, це справді так, але мусимо остерігатися, припускаючи звідси, що, по-перше, старіші форми спільнот і структура влади, а отже, і пов'язані з ними традиції були неадаптабельними і швидко втратили життєздатність, і по-друге, що «нові» традиції — просто результат неспроможності застосовувати чи адаптувати старі.

* Німецький мистецтвознавець єврейського походження Абрагам Моритц Варбург [Warburg] (1866—1929) розробляв методології контекстуальних досліджень мистецьких творів і опублікував кілька цікавих праць про прояви античної іконографії в інших культурах, вплив науки і псевдонауки на візуальну репрезентацію знань, роль пам'яті в цивілізації тощо. Зацікавившись зв'язком між астрологією і формуванням природничих наук, Варбург збирав рідкісні книги про зодіакальні знаки і зображення людського тіла. Започаткована ним у 1886 р. багата бібліотека в 1926 р. стала дослідницьким центром, у роки Другої світової війни була перевезена до Великої Британії і лягла в основу Варбурзького інституту, який з 1944 р. став частиною Лондонського університету.

Адаптація проходила для старих практик у нових умовах і шляхом використання старих моделей для нових цілей. У такий спосіб мали пристосовуватися старі інституції з усталеними функціями, апелюючи до минулого й ритуальними формулами та практиками: католицька церква, зіткнувшись із новими політичними й ідеологічними викликами і великими змінами у складі віруючих (такими як помітна фемінізація і пастви, і кліру)¹; професійні армії, зіткнувшись із масовим призовом; давні інституції, такі як суди, що діяли тепер у новому контексті, а подеколи зі зміненими в такому контексті функціями. Так само було й з інституціями, які мали номінальну тяглість, але насправді перетворилися на щось дуже й дуже відмінне, наприклад університетами. Так, Бансон² проаналізував несподіваний занепад після 1848 р. традиційної практики масового виходу студентів із німецьких університетів (через конфлікт чи демонстративно) в поняттях зміни академічного характеру університетів, зростання віку студентства, його обуржуазнення (яке послаблювало напругу між містом і студентством та студентську бунтівливість), нової практики вільного переміщення між університетами, подальшої зміни в студентських братствах та інших чинників³. У всіх таких випадках новизна не ставала менш новою від того, що з легкістю вбиралася в шати давнини.

Цікавіше, з нашого погляду, використання старого матеріалу для конструювання винайдених традицій нового типу для досить нових цілей. Великий запас такого матеріалу криється в минулому будь-якого суспільства, а вироблена мова символічної практики і комунікації завжди доступна. Подеколи нові традиції можна легко прищепити на старі, іноді їх можна розробити, скориставшись довгою полицею офіційних ритуалів, символіки і моральних настанов — релігійної й королівської пишноти, фольклору й масонства (також свого часу винайденої традиції великої символічної сили). Так, розвиток швейцарського націоналізму, супроводжуваний формуванням модерної федеральної держави в ХІХ ст., блискуче дослідив Рудольф Браун⁴, що мав перевагу навчатися дисципліни (*Volkskunde**), яка сама надавалася для таких студій, і в країні, де

* Етнографія, народна творчість, народознавство (*нім.*)

модернізація не була дискредитована через асоціації з нацистськими зловживаннями. Існуючі звичаєві традиційні практики — народні пісні, змагання на силу, стрільба — були видозмінені, ритуалізовані й інституціоналізовані для нових національних цілей. До традиційних народних пісень додалися нові пісні в тому ж стилі, часто створювані шкільними вчителями. Вони увійшли до хорового репертуару, зміст якого був патріотично-прогресивним («Nation, Nation, wie voll klingt der Ton»*), хоча до нього також входили ритуально сильні елементи релігійних гімнів. (Формування такого пісенного репертуару, особливо для шкіл, поза сумнівом, варте вивчення.) Статути Федерального пісенного фестивалю (хіба не нагадує айстедводи**?) проголошують за мету «розвиток і покращення народного співу, пробудження найвищих почуттів до Бога, свободи і батьківщини, єднання і братерство друзів мистецтва і вітчизни». (Слово «покращення» додає характерну для XIX століття ноту прогресу.)

Довкола цих заходів склався потужний ритуальний комплекс: фестивальні зали, регіональні павільйони, театральний поміст, паради, передзвони, живі картини, салюти, урядові делегації з нагоди фестивалю, прийняття, тости і промови. Для цього знову були пристосовані старі матеріали:

«Відлуння барокових форм святкування, видовищ і пишноти очевидне в цій новій побудові фестивалю. І так само, як у бароковому святкуванні, держава й церква поєднуються на вищому рівні; сплав релігійних і патріотичних складників виникає з цих нових форм співів, стрільби й гімнастики»⁵.

Наскільки нові традиції можуть використовувати старий матеріал, наскільки їм доводиться винаходити нову мову й емблеми або розширювати старий символічний словник — говорити тут не час. Ясно, що багато політичних

* Націє, націє, ім'я твоє величне (нім.).

** Айстедводи [eisteddfod] — щорічні фольклорні фестивалі у Вельсі, музичні, театральні та літературні конкурси. Сучасний айстедвод — відродження традиційних середньовічних турнірів бардів, що поступово занепали в епоху Тюдорів. Див. докладніше у розділі 3.

інституцій, ідеологічних рухів і груп — не лише націоналістичних — були такі безпрецедентні, що доводилося винаходити навіть історичну спадковість, наприклад, творячи стародавнє минуле поза справжньою історичною спадковістю, за допомогою напіввигадок (Боадицея, Верцингеторикс, Арміній Херуск) чи фальшування (Оссіан, чеські середньовічні рукописи). Очевидно також, що зовсім нові символи й емблеми з'явилися як атрибути національних рухів і держав, скажімо, національні гімни (серед них британський 1740 р., здається, найстарший), національні прапори (частенько варіації французького революційного триколора 1790—1794 рр.) чи уособлення «нації» в символі або зображенні, офіційному, як Маріанна* або Германія, чи неофіційному, як карикатурні стереотипи Джона Булла** і всохлого янкі дядька Сема.

Ми не мусимо прогледіти розрив у наступності, який часом видно навіть у традиційних топі*** справжніх старожитностей. За Ллойдом^б, англійські різдвяні народні пісеньки перестали складати у XVII ст., їх заступили веслі-вотсівські пісенники****, хоча їхні протонародні варіанти можна простежити у переважно сільських віруваннях типу спрощеного методизму. До того ж різдвяні пісеньки були першими, що їх повернули до життя освічені

* Моделлю для зображень символу Франції Маріанни стає хтось із популярних французьких жінок, яких суспільство вважає взірцем французького шарму і характеру. Кожне десятиліття має свою Маріанну (Брижит Бардо у 1960-х рр., Мірей Матьє у 1970-х, Катрин Денюв у 1980-х, Інес де ля Фресанж у 1990-х, Летиція Каста у наші дні).

** Джон Булл [John Bull, Джон Бик] — герой політичної сатири «Історія Джона Булла» (1712), автором якої традиційно вважають Джона Арбетнота (1667—1735), лікаря королеви Анни і друга Дж.Свіфта і А.Поупа. Джон Булл став іронічним символом Англії і англійського характеру — цілеспрямованості й водночас упертості, грубої сили і самовпевненості; одне з жаргонних значень слова «bull» — нісенітний, абсурдний.

*** Топосах, традиційних образах, темах (гр.).

**** Айзек Воттс [Watts] (1674—1748) — англійський автор церковних пісень; Джон (1703—1791) і Чарльз (1707—1788) Веслі [Wesley] — засновники методистської церкви, проповідники, автори численних церковних пісень.

збирачі фольклору з середнього класу, народними піснями, які зайняли своє місце «в новому середовищі церкви, гільдій та жіночих товариств». А відтак «через вуличних співаків, захриплих хлопчаків, що співають на порозі у вічному сподіванні винагороди», вони поширилися в новому міському народному оточенні. У цьому сенсі «Господь із нами, джентльмени» нова, а не стара пісня. Такий розрив видно навіть у рухах, які свідомо називають себе «традиціоналістськими» і приваблюють групи, що їх, за спільною думкою, вважають хранителями історичної спадковості й традиції, наприклад селян⁷. Насправді, сама поява рухів, «традиціоналістських» чи ще якихось, на захист чи відродження традицій указує на такий розрив. Подібні рухи, поширені серед інтелектуалів з часів романтиків, ніколи не можуть розвинути чи зберегти живе минуле (хіба що організовуючи людські заповідники для окремих закутків архаїчного життя), а мусять стати «винайденою традицією». З другого боку, силу і пристосовуваність справжніх традицій не можна плутати з «винайденням традиції». Там, де старий уклад живий, традиції не треба ні відроджувати, ні винаходити.

Можна припустити, втім, що їх винаходять не тому, що старий уклад більше не доступний або не життєздатний, а тому, що його свідомо відкидають або не пристосовують. У свідомому настрої проти традиції і за радикальні нововведення ліберальна ідеологія соціальних змін XIX ст. систематично ігнорувала соціальні та владні зв'язки, які визнавалися в раніших суспільствах, і створювала лакуни, які мали бути заповнені винайденими практиками. Успіх фабрикантів-торі XIX ст. в Ланкаширі (на відміну від фабрикантів-лібералів) у використанні таких старих зв'язків із користю для себе показує, що їх і далі можна було вживати, навіть у безпрецедентних доти умовах індустріального міста⁸. Тривалу непристосовуваність доіндустріальних звичаїв до суспільства, зреволюціонізованого понад певну міру, не можна заперечити, але й не можна плутати з проблемами, які виникають із стрімкого відкидання старих звичаїв тими, хто бачає в них перешкоди для прогресу чи, навіть гірше, вважає їх його войовничими противниками.

Це не заважає новаторам творити власні винайдені

традиції — практика масонства наочний тому приклад. Попри все, загальна ворожість до ірраціоналізму, забобонів і звичаєвих практик, які коли й не походять з темного минулого, то нагадують про нього, зробили натхненних поборників ідеалів Просвітництва, таких як ліберали, соціалісти і комуністи, глухими до традицій, старих чи нових. Соціалісти, як далі побачимо, прибрали до рук Перше травня, не дуже усвідомлюючи, як саме це сталося; націонал-соціалісти використовували подібні нагоди, оточуючи їх літургійною вишуканістю та запалом і свідомою маніпуляцією символами⁹. Ліберальна епоха у Британії в кращому разі толерувала такі практики, часом як вимушену поступку ірраціоналізму нижчих верств, доки вони не заважали ідеології та економічній ефективності. Їхнє ставлення до громадської й ритуальної діяльності «Френдлі сесаетиз»* було поєднанням ворожості («зайві витрати», такі як «плата за святкування, процесії, оркестри, прикраси», були заборонені законом) з терпимістю до подій на зразок щорічних бенкетів із тих міркувань, що «важливість цих заходів, особливо для сільського населення, не можна заперечити»¹⁰. Але суворий індивідуалістський раціоналізм домінував не тільки як економічний розрахунок, а і як соціальний ідеал. У цьому розділі йтиметься про те, що трапилося в період, коли його обмеження стали все більше усвідомлювати.

Ці вступні зауваги можна завершити деякими загальними міркуваннями про традиції, винайдені після промислової революції.

Вони належать до трьох типів, які взаємонакладаються: а) ті, що встановлюють або символізують соціальну єдність чи членство в групах, реальних або штучних спільнотах; б) ті, що встановлюють або легітимізують інституції, статус чи владні зв'язки; в) ті, чиєю головною метою була соціалізація, прищеплення переконань, систем цінностей і правил поведінки. Якщо традиції типів (б) і (в)

* «Френдлі сесаетиз» [Friendly Societies, *англ. букв.* — «дружні товариства»] — товариства взаємодопомоги, які виникли серед британських промислових робітників у XVII—XVIII ст., особливо поширилися в XIX ст., прообрази тред-юніонів і страхових компаній.

були очевидно розроблені (як ті, що символізують покору владі в британській Індії), можна гіпотетично припустити, що тип (а) був найпоширенішим, а решту типів уважати вкоріненими чи похідними від почуття ідентифікації зі «спільнотою» та/або з інституціями, котрі репрезентують, виражають чи символізують її як націю.

Однією з труднощів було те, що такі великі соціальні утворення явно не були *Gemeinschaften** чи навіть системами визнаних рангів. Соціальна мобільність, випадки класових конфліктів і панівна ідеологія робили традиції, в яких поєднувалися відчуття належності та видима нерівність у вигляді формальних ієрархій (як, наприклад, в армії), непридатними для повсюдного втілення. Це не вельми позначилося на традиціях типу (в), бо загальна соціалізація прищеплювала однакові цінності кожному громадянину, членові нації і підданому корони, а функціонально специфічні соціалізації різних соціальних груп (таких як учні упривілейованих приватних шкіл, порівняно з рештою учнів) зазвичай не перешкоджали одна одній. З іншого боку, оскільки винайдені традиції привносили, так би мовити, статусну різницю у світ соціальних контрактів, вищість і нижчість у світ законно рівних людей, вони не могли робити це прямо. Традиції протягували нишком за допомогою формальної символічної згоди в де-факто нерівну соціальну організацію, наприклад, видозмінюючи британську коронаційну церемонію (див. с. 324, 325)¹¹. Утім, частіше винайдені традиції плекали радше корпоративне почуття *вищості* еліт — особливо коли вони рекрутувалися з тих, хто не належав до еліт за народженням чи за суспільною згодою, — ніж прищеплювали відчуття підлеглості нижчим. Декого заохочували почуватися рівнішим за інших. Цього можна було досягти завдяки залученню еліт

* *Gemeinschaft* (нім. — спільнота) — соціологічний термін на означення різновиду спільнот, в яких переважають стосунки емоційної близькості та особисте знайомство, панують неформальні відносини, консенсус і звичай, локальне політичне життя, на відміну від *Gesellschaft* (нім. — суспільство), де панує економічний розрахунок, договірні знеособлені стосунки, анонімне масове суспільство. Прикладом *Gemeinschaft* може бути село, прикладом *Gesellschaft* — місто. Таке розрізнення було запроваджене німецьким соціологом Ф.Тьоннісом (1855—1936).

до добуржуазних правлячих або авторитетних груп, у мілітарно-бюрократичній формі, характерній для Німеччини (ворогуючі студентські корпорації), або в немілітаризованій моделі «освічених джентрі» британських приватних шкіл. Альтернативним шляхом розвитку *esprit de corps*^{*}, самовпевненості та лідерства еліт могли бути езотеричніші «традиції», які позначали єдність вищого офіційного чиновництва (як у Франції чи серед білих мешканців колоній).

Знаючи, що «спільнотні» винайдені традиції були основними, варто дослідити їхню природу. Антропологія може допомогти прояснити відмінності, якщо вони є, між винайденими і старими традиційними практиками. Тут ми лише зауважимо, що в традиціях окремих груп зазвичай наголошувалися обряди переходу (ініціації, посвяти, перехід у старість, смерть), але вони не були характерними для традицій, розроблених для абстрактних спільнот (націй, країн). Гадаю, тому, що перші підкреслювали свій вічний і незмінний характер — принаймні з часу утворення спільноти. Проте й нові політичні режими, й інноваційні рухи можуть намагатися знайти свої власні еквіваленти обрядів переходу, пов'язані з релігією (цивільні шлюби, похорони).

Можна побачити ще одну помітну різницю між старими і винайденими практиками. Перші були специфічними і строго обов'язковими соціальними практиками, другі — радше невизначеними і туманними щодо природи цінностей, прав і обов'язків членів групи, які вони прищеплювали: «патріотизм», «вірність», «обов'язок», «гра за правилами», «вірність традиціям школи» та ін. Але якщо суть британського патріотизму чи «американськості» була дуже нечітка, хоча зазвичай уточнювалася в коментарях, пов'язаних із ритуальними нагодами, *практики*, які їх символізували, були фактично обов'язковими, як то вставання при виконанні національного гімну в Британії, ритуал піднімання прапора в американських школах. Ключовий елемент — це радше винайдення емоційно і символічно заряджених знаків членства в клубі, ніж статuti й цілі самого клубу.

* Корпоративний дух (*фр.*).

Їхня значущість полягає саме в їхній невизначеній універсальності:

«Національний прапор, національний гімн і національний герб — три символи, через які незалежна країна проголошує свої самобутність і суверенітет, і як такі вони вимагають повсякчасної поваги і вірності. Вони відображають минуле нації, її менталітет і культуру»¹².

У цьому сенсі, як зазначив оглядач у 1880 р., «солдати і поліцейські стали для нас емблемами»; хоча він не передбачав друге життя емблем як атрибутів громадян в епоху масових рухів, що саме розпочиналася¹³.

Наступне зауваження — ясно, що, попри розмаїття винаходів, нові традиції заповнили лише малу частину простору, звільненого занепадом старих традицій і звичаїв у світському житті. Цього й варто було очікувати в суспільствах, де минуле стає все менш важливим як модель чи прецедент для більшості форм людської поведінки. У приватному житті більшості людей і в самодостатньому житті маленьких субкультурних груп навіть винайдені традиції XIX і XX ст. займали чи займають набагато менше місця, ніж старі традиції посідають, скажімо, в старих аграрних суспільствах¹⁴. «Уже-прожите» структурує дні, пори року і життєві цикли західних чоловіків і жінок XX ст. набагато менше, ніж їхніх предків, і набагато менше, ніж зовнішні спонуки економіки, технології, бюрократичної державної організації, політичних рішень чи інших сил, які не розвивають «традиції» в нашому розумінні й не покладаються на них.

Однак це узагальнення не стосується сфери, яку можна назвати публічним життям громадян (включаючи до певної міри публічні форми соціалізації, такі як школи, на відміну від форм приватних, як мас-медіа). Немає реальних ознак послаблення в неотрадиційних практиках, пов'язаних із групами людей на державній службі (збройні сили, правоохоронці, можливо, навіть державні службовці), чи в практиках, пов'язаних з належністю громадян до держави. Справді, більшість із нагод, коли люди стають свідомі свого громадянства, по суті, залишаються пов'язаними з символами й напівритуальними практиками (наприклад, вибора-

ми), більшість із яких історично нові й переважно винайдені: прапори, символіка, церемонії і музика. Оскільки винайдені традиції в епоху після промислової і Французької революцій заповнювали постійну лакуну, принаймні до нині, вона, здається, лежить саме в цій сфері.

Чому, спитають зрештою, історики мають приділяти увагу цим явищам? Питання в певному сенсі зайве, оскільки все більше істориків просто займаються цією тематикою, як свідчить зміст цієї книги й наведені в ній приклади. Тож краще його перефразувати. Яку користь матимуть історики, досліджуючи винайдення традиції?

Перша і найголовніша — можна припустити, що вони є важливими симптомами, а отже, індикаторами проблем, які інакше можна не розгледіти, і подій, які інакше важко встановити й датувати. Вони є свідченнями. Перехід німецького націоналізму від старих ліберальних до нових імперіалістично-експансіоністських зразків краще видно на тлі швидкої заміни старого чорно-червоно-золотого прапора на новий чорно-біло-червоний (особливо перед 1890-ми роками) у німецькому фізкультурному русі, ніж офіційних заяв влади чи речників організацій. Історія фіналів Британського футбольного кубка розповість нам про розвиток міської робітничої культури, про яку традиційні дані й джерела не скажуть. Своєю чергою, дослідження винайдених традицій не можна ні відокремити від ширших студій історії суспільства, ні чекати чогось більшого, ніж просте відкриття таких практик, доки їх не включено до ширших студій.

Друге: вони часом кидають світло на людське ставлення до минулого, а отже, на власний предмет і ремесло історика, оскільки всі винайдені традиції, наскільки це можливо, використовують історію як легітимізатора дій і основу групової єдності. Часто вона стає справжнім символом боротьби, як навколо пам'ятників Вальтеру фон дер Фогельвайде і Данте* в Південному Тиролі в 1889 р. і 1896 р.¹⁵

* Вальтер фон дер Фогельвайде і Данте Аліґ'єрі належали відповідно до гвельфів і гібелінів — двох конкурентних політичних партій в Італії XIV ст. Гвельфи підтримували папську владу, а гібеліни — германських імператорів Священної Римської імперії.

Навіть революційні рухи підтримують свої нововведення звертанням до «минулого народу» (сакси versus нормани, «nos ancêtres les Gaulois»* проти франків, Спартак), революційних традицій («Auch das deutsche Volk hat seine revolutionäre Tradition»**, як заявив Енгельс у першій фразі «Селянської війни в Німеччині»¹⁶) чи до власних героїв і мучеників. «Робітничий клас в історії Ірландії» Джеймса Конноллі прекрасно показує цю тематичну єдність. Елементи винайдення тут особливо видні, оскільки історія, яка стала частиною корпусу знань або ідеологією нації, держави чи руху, — це не те, що насправді збереглося в народній пам'яті, а те, що відібрали, записали, зобразили, популяризували й інституціоналізували ті, у чий обов'язки це входить. Дослідники усної історії часто зауважували, наскільки невиразними і скромнішими, ніж очікували інтерв'юери, були спогади старожилів про Загальний страйк 1926 р.¹⁷ Було досліджене і формування подібного образу Французької революції в Третій республіці й Третьою республікою¹⁸. Усі історики, хоч би якими були їхні наміри, втягнуті у цей процес, оскільки вони беруть участь, свідомо чи ні, у творенні, руйнуванні та ревізії образів минулого, які належать не лише до світу фахових досліджень, а й до публічної сфери людини як політичної істоти. Вони можуть бути свідомі і цього боку своєї діяльності.

У зв'язку з цим варто виділити одну специфічну цікавинку «винайдених традицій», принаймні для істориків нової та новітньої доби. Ці традиції дуже тісно пов'язані з порівняно недавнім історичним новоутворенням — «нацією» та супутніми явищами: націоналізмом, національною державою, національною символікою, національними історіями і рештою. Усе це спирається на вправи з соціальної інженерії, які часто свідомі й завжди новаторські хоча б тому, що історична новизна передбачає новаторство. Ізраїльський і палестинський націоналізми чи нації мусять бути новими, хоч би якою була історична спадковість євреїв чи близькосхідних мусульман, оскільки саме поняття територіальних держав стандартного тепер у їхньому регіоні

* Наші предки галли (фр.).

** Німецький народ також має свою революційну традицію (нім.).

типу ледве чи було мислимим ще століття тому і навряд чи стало серйозною перспективою раніше, ніж закінчилася Перша світова війна. Стандартизовані національні мови, якими слід писати й викладати у школах, крім того, щоб спілкуватися поза межами крихітних еліт, — конструкти різного, але загалом короткого віку. Як цілком слушно зауважив один французький історик фламандської мови, фламандська, якою нині викладають у бельгійських школах, — це не та сама мова, якою фламандські матері й бабусі говорили до своїх дітей: словом, це лише метафорично, а не буквально «материнська мова». Нас не мусить спантеличувати цікавий, але зрозумілий парадокс: модерні нації і весь їхній багаж зазвичай претендують бути протилежністю нового, тобто претендують на вкоріненість у найсивішій давнині, і бути протилежністю сконструйованості. Тобто вони є настільки «природними» людськими спільнотами, що не потребують інших означень, крім самоствердження. Хоч би яку історичну чи іншу спадковості вкладали в сучасні поняття «Франція» або «французи», і які ніхто не збирається заперечувати, ці поняття самі собою містять сконструйовані чи «винайдені» складники. І саме тому, що суб'єктивне творення модерної «нації» значною мірою складається з таких конструктів і пов'язане з відповідними й загалом досить недавніми символами чи припасованим дискурсом (таким як «національна історія»), феномен національного не можна адекватно дослідити без пильної уваги до «винайдення традиції».

Насамкінець, дослідження винайдення традиції міждисциплінарне. Ця галузь збирає разом істориків, соціальних антропологів та ряд інших фахівців-гумантаріїв і не може адекватно функціонувати без такої співпраці. Ця книга представляє здебільшого внесок істориків. Сподіваємося, для інших вона теж буде корисною.

Посилання

Посилання до розділу 1

- 1 Див., наприклад: G.Tihon, 'Les religieuses en Belgique du XVIIIe au XXe siècle: Approche Statistique', *Belgisch Tijdschrift v. Nieuwste Geschiedenis / Revue Belge d'Histoire Contemporaine*, vii (1976), pp.1-54.
- 2 Karsten Bahnson, *Akademische Auszüge aus deutschen Universitäts und Hochschulorten* (Saarbrücken, 1973).
- 3 Сімнадцять таких виходів зафіксовані у XVIII ст., п'ятдесят між 1800—1848 pp. і лише шість від 1848-го до 1973 р.
- 4 Rudolf Braun, *Sozialer und kultureller Wandel in einem ländlichen Industriegebiet im 19. und 20. Jahrhundert*, ch. 6 (Erlenbach-Zürich, 1965).
- 5 Rudolf Braun, *op. cit.*, pp.336-7.
- 6 A.L.Lloyd, *Folk Song in England* (London, 1969 ed.), pp.134-8.
- 7 Це треба відрізнити від відродження традиції з метою, яка насправді демонструє її занепад «Селянське відродження (близько 1900 р.) давнього місцевого одягу, народних танців і подібних традицій для святкувань було ні буржуазною, ні традиціоналістською прикметою. Зовні його можна було вважати ностальгією за культурою старих часів, яка так швидко зникла, але насправді це була демонстрація класової ідентичності, якою заможні фермери могли горизонтально дистанціюватися від міщан і вертикально — від наймитів, ремісників і робітників». Palle Ove Christiansen, 'Peasant Adaptation to Bourgeois Culture? Class Formation and Cultural Redefinition in the Danish Countryside', *Ethnologia Scandinavica* (1978), p.128. Див. також: G.Lewis, 'The Peasantry, Rural Change and Conservative Agrarianism: Lower Austria at the Turn of the Century', *Past & Present*, no. 81 (1978), pp. 119-43.
- 8 Patrick Joyce, 'The Factory Politics of Lancashire in the Later Nineteenth Century', *Historical Journal*, xviii (1965), pp. 525-53.
- 9 Helmut Hartwig, 'Plaketten zum 1. Mai 1934-39', *Aesthetik und Kommunikation*, vii, no.26 (1976), pp.56-9.

- 10 P.H.J.H.Gosden, *The Friendly Societies in England, 1815—1875* (Manchester, 1961), pp.123, 119.
- 11 J.E.C.Bodley, *The Coronation of Edward the VIIth: A Chapter of European and Imperial History* (London, 1903), pp.201, 204.
- 12 Офіційний коментар індійського уряду, цит. за: R.Firth, *Symbols, Public and Private* (London, 1973), p.341.
- 13 Frederick Marshall, *Curiosities of Ceremonials, Titles, Decorations and Forms of International Vanities* (London, 1880), p.20.
- 14 А вже про перетворення давніх ритуалів і знаків однаковості та єдності на скороминущі моди — в одязі, мові, соціальній практиці й т.ін., як сталося в молодих культурах індустріалізованих країн, годі й казати.
- 15 John W.Cole and Eric Wolf, *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley* (N.Y. and London, 1974), p.55.
- 16 Про популярність книжок на цю та інші воєнно-історичні теми в німецьких робітничих бібліотеках див.: Н.-J.Steinberg, *Sozialismus und deutsche Sozial-demokratie. Zur Ideologie der Partei vor dem ersten Weltkrieg* (Hanover, 1967), pp.131-3.
- 17 Є добрі обґрунтування, чому учасники знизу зазвичай не бачать історичних подій, які вони переживають, і які бачать люди згори чи історики. Можна назвати це (за іменем героя Стендалевого «Пармського монастиря») «синдромом Фабрица».
- 18 Наприклад: Alice Gérard, *La Révolution Française: Mythes et Interprétations, 1789—1970* (Paris, 1970).

Винайдення традиції / За ред. Е.Гобсбаума та
В92 Т.Рейнджера; Пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2005. –
448 с. – (Серія «Зміна парадигми»; Вип. 8).
ISBN 966-521-162-5 (Серія «Зміна парадигми»)
ISBN 966-521-319-9 (Ніка-Центр)

«Винайдення традиції» — одна з найвідоміших і найвпливовіших книг з історії ідей. Вперше вона вийшла 1983 р. і відтоді витримала щонайменше 12 перевидань різними мовами. У книзі на багатому фактичному матеріалі шотландської, англійської, британської, валлійської, колоніальної індійської та африканської історії проаналізовано, як винаходять нові та переформулюють старі традиції, видаючи їх за давні й сталі. Під «винайденими традиціями» в книзі маються на увазі культурні практики, які ставили за мету легітимізувати інституції, виразити належність до спільноти і прицепити певні цінності через наголошення на історичній давності, часто фіктивній. Книга має ґрунтовний науковий апарат і розрахована на істориків, культурологів, фахівців з інтелектуальної історії, студентів-гуманитаріїв.

ББК 60.507-2

Серія «Зміна парадигми»

(Випуск 8)

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Винайдення традиції

За редакції Ерика Гобсбаума
та Теренса Рейнджера

Переклад з англійської та наукове редагування

Миколи Климчука

Редактор О. В. Попова

Коректори І. А. Букреева, В. Є. Білаш

Оригінал-макет О. В. Гашенко

Підписано до друку 1.11.2004. Формат 84x108/32.
Папір офсетний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 23,52.
Обл.-вид. арк. 26,96. Тираж 1500 прим. Зам. № 1706.

Видавництво «Ніка-Центр». 01135, Київ-135, а/с 192.

т./ф. (044) 242-61-56;

e-mail: psyhea@uprotel.net.ua, servic57@i.com.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №1399 від 18.06.2003

Віддруковано у ТОВ «Продакшн Сервіс Компані».
09100, Київська обл., м.Біла Церква, вул.Сквирське шосе, 194.